

Analyzing the Place of Falsifying the Legislative Coincidence Hypothesis in the Process of School Discovery in Iqtisādūnā

Omid Izanloo¹

1. Ph.D. in Economics, Researcher, Ghadr Applied Socioeconomic Research Center, Qom, Iran.

omidezanlo@gmail.com

Received: 2025/11/01; Accepted 2026/04/20

Extended Abstract

Introduction and Objectives: The intellectual framework of Martyr Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr is a coherent system wherein the core lies in his methodology of knowledge production. However, most studies have suffered from disciplinary reductionism, treating his works as isolated islands—Iqtisaduna in economics and Al-Usus al-Mantiqiyah lil-Istiqra' in philosophy. This analytical gap has obscured the deep logical connection between his epistemological foundations and his validation methodology, particularly regarding the “school discovery” (Iktishaf al-Madhab) approach in Iqtisaduna. Critics have typically evaluated this method through the lens of traditional jurisprudence or conventional economic philosophy, overlooking that Sadr had previously established a fundamental solution for transitioning from particular data to universal certainty through his “Intrinsic School of Knowledge” in Al-Usus.

The primary premise of this research is that the controversies surrounding Iqtisaduna’s methodology stem from neglecting the application of Al-Usus’s logical mechanism within it. Consequently, the main objective is to prove that the process of school discovery, in

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

terms of validation, is the exact application of this inductive logic. While the initial formulation of hypotheses in *Iqtisaduna* possesses an interpretative and *ijtihad*-based nature, the transition to objective certainty is a systematic process grounded in the logical falsification of the “legislative coincidence hypothesis”—the random harmonization of rulings.

Method: This is a fundamental-theoretical study conducted within an interpretative-analytical paradigm. The research relies on qualitative, textual, and comparative analysis rather than empirical data collection, delving deeply into Sadr’s foundational texts (specifically *Al-Usus* and *Iqtisaduna*). The analytical process is structured in three main steps. First, *Al-Usus* was conceptually dissected to extract the logical trajectory of producing certainty (accumulating evidence and falsifying the coincidence hypothesis). Second, the school discovery section in *Iqtisaduna* was analyzed to reconstruct Sadr’s actual process from gathering texts to claiming the discovery of a system. Third, the results were comparatively mapped to demonstrate that the discovery process reflects the exact logical sequence of *Al-Usus*, with textual evidence (jurisprudential rulings) substituting empirical evidence.

Results: Conceptual analysis revealed that the intrinsic school of induction is a two-stage mechanism for generating certainty: the first stage (objective internal generation) mathematically reduces the probability of the rival hypothesis (coincidence) by accumulating evidence, and the second stage (intrinsic internal generation) makes an epistemological leap to falsify this negligible probability, achieving objective certainty regarding a macro-order.

This exact algorithm is implemented in *Iqtisaduna*. The raw data here are the dispersed texts and rulings of Islamic law. The rival hypothesis, conceptualized in this study as the “legislative coincidence hypothesis,” claims these rulings lack systematic coherence. The jurist first proposes a theoretical model (e.g., the centrality of labor in ownership) and then demonstrates that the alignment of numerous specific rulings with this axis cannot be accidental. The accumulation of harmonious rulings invalidates the legislative coincidence hypothesis, yielding certainty about the existence of a unified foundation (the economic school).

Methodological Component	In Al-Usus al-Mantiqiyyah	In Iqtisaduna
Primary Data	Accumulation of abundant empirical evidence (e.g., physical observations)	Abundant partial texts and evidence (e.g., dispersed jurisprudential rulings)
Rival Hypothesis	Coincidence hypothesis (randomness)	Legislative coincidence hypothesis (dispersion and lack of coherence of rulings)
Hypothesis to be Proven	Natural law / Intrinsic relationship / Purposefulness	Economic school / Macro theory / Systemic coherence
Mechanism	Accumulation of probabilities (accumulation of empirical evidence)	Accumulation of evidence (systematic accumulation and synthesis of texts)
Process	Logical falsification of the coincidence hypothesis (similar to the process of proving Tawatur)	Logical falsification of the legislative coincidence hypothesis
Result	Certainty of the existence of a natural law	Discovery (certainty) of the existence of an economic school

Table 1: Application of the Inductive Method in Economic School Discovery

Source: Research findings based on Sadr (1971) and Sadr (2003)

Discussion and Conclusion: These findings elevate the common understanding of the school discovery method. Discovery in Sadr's thought is not mere inner intuition or speculative *ijtihad*; it is a logical deduction backed by probability calculus. Previous critiques that questioned Sadr's method due to the multiplicity of theories or the lack of individual jurisprudential authority for each ruling suffer from a categorical error. They failed to realize that Sadr sought epistemological certainty in a system—achieved by reducing the probability of coincidence to zero—rather than merely seeking jurisprudential evidentiary authority for individual rulings.

Martyr Sadr elevated the concept of induction from a mere empirical tool to a general logic of knowledge capable of proving not only gravity in physics but also the structure of a legislative school and even the objective reality of the external world. The falsification of the coincidence hypothesis acts as the driving engine of his entire epistemologi-

cal apparatus. Thus, Iqtisaduna is not merely an economic-jurisprudential work, but the practical manifestation of a broader paradigm for the epistemological reconstruction of Islamic humanities.

This research demonstrates that the unity between Al-Usus and Iqtisaduna is not a procedural unity across all levels of inference, but a structural unity in the logic of judgment and validation based on the falsification of the coincidence hypothesis. The concept of “discovery” in Sadr’s thought is redefined as a logical process based on the accumulation of textual evidence and the falsification of the legislative coincidence hypothesis—not an intuitive or speculative endeavor. Sadr’s application of this general logic of knowledge to the domain of legislative rulings demonstrates that inductive reasoning can discover not only natural laws but also legislative systems based on internal coherence and the accumulation of evidence.

This finding also reveals the precise coherence of Sadr’s intellectual system. He not only invented the method of producing certainty in Al-Usus but applied it with full confidence across various intellectual domains—from Al-Madrasah al-Qur’aniyyah to Al-Islam Yaqūd al-Hayāt—confirming the hypothesis of this research. The novelty of this study lies in its deeper examination of the logic and epistemology behind these works, rather than remaining at the conventional level of jurisprudential or economic analysis. Through this application of inductive mechanism in the stage of judgment, it can be claimed that Sadr’s intellectual project, in reconstructing religious science, is less a slogan of criticizing the West and more an effort to provide a logical basis for validation and certainty—a basis applicable both to proving natural laws and to establishing legislative coherence.

Acknowledgment: The author would like to express sincere gratitude to the Ghadr Applied Economic-Social Research Center for its scientific support and for providing the necessary facilities to conduct this research. Undoubtedly, a significant part of this study’s achievements is due to the collaboration and support of this esteemed center.

Conflict of Interest: The author declares that there is no conflict of interest regarding the conduct of this research and the publication of its results.

Keywords: Martyr Sadr, Iqtisaduna, School Discovery, Al-Usus al-Mantiqiyyah, Induction, Legislative Coincidence.

Cite this article: Izanloo, Omid (2026). Analyzing the Place of Falsifying the Legislative Coincidence Hypothesis in the Process of School Discovery in Iqtisādūnā. *Journal of Humanities Methodology*, 32(127): 107-142.

تحلیل جایگاه ابطال فرضیه صدفه تشریعی در فرایند اکتشاف مکتب در اقتصادنا

امید ایزانلو^۱

۱. دکترای اقتصاد، پژوهشگر مرکز پژوهش کاربردی اقتصادی اجتماعی قدر، قم، ایران.

omidezanlo@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۳۱

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: اندیشه شهید سید محمدباقر صدر یک منظومه فکری منسجم است که جوهر آن در روش تولید معرفت و سازوکار دستیابی به آن نهفته است. با این حال، بخش عمده‌ای از پژوهش‌های انجام‌شده درباره اندیشه او، گرفتار تقلیل‌گرایی رشته‌ای شده و آثار او به صورت جزایر جداگانه‌ای (اقتصادنا در حوزه اقتصاد و الأسس المنطقية در فلسفه) مطالعه شده‌اند. این گسست تحلیلی، مانع از درک پیوند عمیق منطقی میان مبانی معرفت‌شناختی و روش اعتبارسنجی او شده است؛ به‌ویژه در تفسیر روش‌شناسی کتاب اقتصادنا و رویکرد اکتشاف مکتب. منتقدان غالباً این روش را در چارچوب اصول فقه سنتی یا فلسفه علم اقتصاد متعارف ارزیابی کرده‌اند، درحالی‌که شهید صدر پیش از اقتصادنا، با تأسیس مکتب ذاتی معرفت در کتاب الأسس، راه‌حلی بنیادین برای گذار از داده‌های جزئی به یقین کلی ارائه داده بود.

مسئله اصلی این پژوهش آن است که مناقشات پیرامون روش‌شناسی اقتصادنا ناشی از غفلت از

کاربست سازوکار منطقی الأسس در آن است. بر این اساس، هدف محوری مقاله اثبات این فرضیه است که روش اکتشاف مکتب در مقام اعتبارسنجی و اثبات، تجلی دقیق همان منطق استقرایی است. اگرچه صورت‌بندی اولیه فرضیه در اقتصادنا ماهیتی تفسیری و اجتهادی دارد، اما گذار به یقین موضوعی، فرایندی نظام‌مند است که بر ابطال منطقی فرضیه صدفه تشریعی (تصادفی بودن هماهنگی احکام) استوار است.

روش: این پژوهش از نوع بنیادی-نظری است و در چارچوب پارادایم تفسیری-تحلیلی انجام شده است. روش تحقیق مبتنی بر تحلیل کیفی، متنی و تطبیقی است و به‌جای گردآوری داده‌های میدانی، به کاوش عمیق در متون بنیادین اندیشه صدر (به‌طور خاص الأسس المنطقیه و اقتصادنا) می‌پردازد. فرایند تحلیل در سه گام اصلی سامان یافته است: در گام نخست، کتاب الأسس از منظر مفهومی کالبدشکافی شد تا سیر منطقی تولید یقین (انباشت قرائن و ابطال فرضیه تصادف) در مذهب ذاتی صدر استخراج گردد. در گام دوم، بخش اکتشاف مکتب در اقتصادنا واکاوی شد تا فرایند واقعی صدر از گردآوری نصوص تا ادعای کشف نظام بازسازی شود. در گام سوم، نتایج به‌صورت تطبیقی نگاشت شدند تا نشان داده شود که فرایند اکتشاف مکتب، بازتاب همان سیر منطقی الأسس است، با این تفاوت که قرائن متنی (احکام فقهی) جایگزین قرائن تجربی شده‌اند.

نتایج: تحلیل مفهومی نشان داد که مکتب ذاتی استقراء یک سازوکار دومرحله‌ای برای تولید یقین است: مرحله نخست (زایش درونی موضوعی) که با انباشت قرائن، احتمال وقوع فرضیه رقیب (تصادف) را به‌صورت ریاضی کاهش می‌دهد، و مرحله دوم (زایش درونی ذاتی) که با جهشی معرفتی، این احتمال ناچیز را ابطال کرده و به یقین موضوعی درباره یک نظم کلان می‌رسد.

در کتاب اقتصادنا، این الگوریتم دقیقاً پیاده‌سازی شده است. داده‌های خام در اینجا نصوص و احکام پراکنده شریعت هستند. فرضیه رقیب که در این پژوهش تحت عنوان فرضیه صدفه تشریعی مفهوم‌پردازی شده، مدعی است این احکام فاقد انسجام سیستماتیک‌اند. فقیه ابتدا یک الگوی نظری (مانند محوریت کار در مالکیت) را پیشنهاد می‌دهد و سپس نشان می‌دهد که هماهنگی انبوهی از احکام جزئی با این محور، نمی‌تواند تصادفی باشد. تراکم احکام هماهنگ، فرضیه صدفه تشریعی را باطل کرده و یقین به وجود یک زیربنای واحد (مکتب اقتصادی) را حاصل می‌کند.

جدول ۱. کاربری روش استقراء در اکتشاف مکتب اقتصادی

مؤلفه روش شناختی	در الأسس المنطقية	در اقتصادنا
داده‌های اولیه	انباشت قرائن تجربی کثیر (مثلاً مشاهدات فیزیکی)	نصوص و ادله جزئی کثیر (مثلاً احکام فقهی پراکنده)
فرضیه رقیب	فرضیه صدفه (اتفاقی بودن)	فرضیه صدفه تشریعی (پراکندگی و عدم انسجام احکام)
فرضیه مورد اثبات	قانون طبیعی / رابطه ذاتی / هدفمندی	مکتب اقتصادی / نظریه کلان / انسجام سیستمی
مکانیسم	تراکم الاحتمالات (انباشت قرائن تجربی)	تراکم الادله (انباشت و ترکیب نظام‌مند نصوص)
فرایند	ابطال منطقی فرضیه صدفه (مشابه فرایند اثبات تواتر)	ابطال منطقی فرضیه صدفه تشریعی
نتیجه	یقین به وجود قانون طبیعی	اکتشاف (یقین) به وجود مکتب اقتصادی

مأخذ: یافته‌های پژوهش براساس صدر (۱۳۹۱ق) و صدر (۱۴۲۴ق)

بحث و نتیجه‌گیری: یافته‌های این پژوهش، درک رایج از روش اکتشاف مکتب را ارتقا می‌دهد. اکتشاف در اندیشه صدر یک شهود باطنی یا اجتهاد ظنی صرف نیست، بلکه استنتاجی منطقی است که پشتوانه خود را از حساب احتمالات می‌گیرد. نقدهای پیشین که روش صدر را به دلیل تعدد نظریات یا فقدان حجیت فقهی تک‌تک احکام زیر سؤال برده بودند، دچار خطای مقوله‌ای شده‌اند؛ زیرا متوجه نبودند که صدر به دنبال حجیت اثباتی فقهی نیست، بلکه در پی یقین معرفت‌شناختی به یک سیستم است که با صفر شدن احتمال تصادف به دست می‌آید.

شهید صدر مفهوم استقراء را از یک ابزار تجربی به یک منطق عام معرفتی ارتقا داد؛ منطقی که نه تنها قانون جاذبه در فیزیک، بلکه ساختار یک مکتب در شریعت و حتی واقعیت عینی جهان خارج را اثبات می‌کند. در واقع، ابطال فرضیه صدفه موتور محرک کل دستگاه معرفتی اوست. بنابراین، اقتصادنا صرفاً یک اثر فقهی-اقتصادی نیست، بلکه تجلی عملی یک پارادایم بزرگ‌تر برای بازسازی معرفت‌شناختی علوم انسانی اسلامی است.

تقدیر و تشکر: بدین‌وسیله از مرکز پژوهشی کاربردی اقتصادی-اجتماعی قدر به دلیل حمایت‌های علمی و فراهم‌سازی بسترهای لازم برای انجام این پژوهش، صمیمانه قدردانی و تشکر به عمل می‌آید. بی‌تردید، بخشی از دستاوردهای این مطالعه مرهون همراهی و پشتیبانی آن مرکز محترم است.

تعارض منافع: نویسنده اظهار می‌دارد که هیچ‌گونه تعارض منافی در ارتباط با انجام این پژوهش و انتشار نتایج آن وجود ندارد.

واژگان کلیدی: شهید صدر، اقتصادنا، اکتشاف مکتب، الأسس المنطقية، استقراء، صدفه تشریعی.

استناد: ایزانلو، امید (۱۴۰۵). تحلیل جایگاه ابطال فرضیه صدفه تشریعی در فرایند اکتشاف مکتب در اقتصادنا. مجله روش‌شناسی علوم انسانی ۳۲(۱۲۷): ۱۰۷-۱۴۲.

مقدمه

اندیشه شهید سید محمدباقر صدر رحمته الله بیش از آنکه مجموعه‌ای از نظریات در حوزه‌های گوناگون باشد، یک منظومه فکری منسجم و نظام‌مند است که جوهر آن نه در نتایج، بلکه در روش تولید معرفت و سازوکار دستیابی به آن نهفته است. شهید صدر را می‌توان متفکری روش‌شناس دانست که در عرصه‌های مختلف، از منطق و فلسفه تا فقه و اقتصاد، دست به نوعی انقلاب فکری زده است (الأسس المنطقية للاستقراء، ص ۸). با این حال، بخش عمده‌ای از پژوهش‌های انجام‌شده درباره اندیشه او، گرفتار نوعی گسست تحلیلی و تقلیل‌گرایی رشته‌ای شده‌اند؛ به گونه‌ای که آثار او به صورت جزایر جداگانه‌ای مورد مطالعه قرار گرفته است: اقتصاددانان در حوزه اقتصاد، الأسس المنطقية در فلسفه، و الفتاوی الواضحة در فقه. این گسست، مانع از پیوند عمیق منطقی میان مبانی معرفت‌شناختی و روش اعتبارسنجی او در حوزه‌های مختلف شده است.

اوج این گسست در تفسیر و ارزیابی روش‌شناسی کتاب اقتصاددانان نمایان می‌شود؛ اثری که نقطه آغاز نظام‌مند اندیشه اقتصادی اسلامی دانسته شده و روش خاص آن، یعنی اکتشاف مکتب^۱ اقتصادی (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۱۵)، همواره موضوع مناقشه بوده است. پرسش محوری این مناقشات آن است که آیا مقصود صدر از اقتصاد اسلامی، ارائه یک علم اثباتی است یا یک مکتب هنجاری؟ در حالی که خود وی در مقدمه اقتصاددانان با تفکیک میان علم اقتصاد به منزله تبیین زندگی اقتصادی (همان، ص ۳۶) و مکتب اقتصادی به منزله بیان نظام ترجیحی جامعه (اقتصادان، ج ۱، ص ۳۷)، صریحاً هدف خود را اکتشاف مکتب می‌داند (همان، ص ۳۹).

مسئله اصلی این پژوهش آن است که بخش عمده مناقشات پیرامون روش‌شناسی اقتصاددانان، ناشی از غفلت از کاربست سازوکار منطقی آن با اثر پیشین صدر، یعنی الأسس المنطقية للاستقراء، است. منتقدان عموماً روش اکتشاف مکتب را در چارچوب علم اصول فقه سنتی یا فلسفه علم اقتصاد متعارف ارزیابی کرده‌اند، در حالی که شهید صدر پیش از نگارش اقتصاددانان، در الأسس راه‌حلی بنیادین برای بحران استقراء در منطق عمومی معرفت ارائه داده بود. وی در این اثر، استقراء کلاسیک - به عنوان حرکتی از جزئیات به کلیات - را دارای شکاف منطقی دانسته (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۷) و با ابتناء بر حساب احتمالات، نظریه‌ای

۱. اکتشاف المذهب.

نوین تحت عنوان مکتب ذاتی معرفت^۱ بنیان نهاده است (همان، ص ۱۳۱). براساس این نظریه، انباشت تدریجی داده‌های جزئی و قرائن متکثر، می‌تواند به شکل منطقی به یقین منتهی شود (همان، ص ۸). به این ترتیب، فرضیه محوری این پژوهش آن است که روش اکتشاف مکتب در اقتصادنا، در مقام اعتبارسنجی و اثبات، صورت کاربست همان منطق استقرایی ذاتی است که در الأسس تدوین شده است. فرضیه این است که اگرچه مقام صورت‌بندی فرضیه و ترکیب مفاهیم در اقتصادنا ماهیتی تفسیری و خلاقانه دارد؛ اما مقام دآوری و اثبات مکتب، تماماً بر پایه الگوی استقرایی و مکانیسم ابطال فرضیه صدفه تشریعی استوار است. بدین‌سان، پیوستگی عمیق معرفت‌شناختی میان منطق نظری صدر و روش عملی او آشکار می‌گردد؛ چراکه او تصریح می‌کند مکتب آماده نیست و باید از رهگذر ترکیب اجزای پراکنده، به اکتشاف (و اثبات) آن نائل شد (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۳۳).

پیشینه

پژوهش‌های پیشین در زمینه روش‌شناسی اندیشه شهید سید محمدباقر صدر رحمته الله علیه را می‌توان در چهار رویکرد اصلی طبقه‌بندی کرد که هریک، علی‌رغم دستاوردهای قابل‌توجه، از نارسایی مشترکی در درک پیوند میان الأسس المنطقية للاستقرا و اقتصادنا رنج می‌برند.

نخست، گروهی از آثار بر محور مناقشه مشهور میان علم و مکتب تمرکز یافته‌اند. این پژوهش‌ها (مانند توکلی، ۱۳۹۶ و نظری، ۱۳۸۸) با دقت به تمایز شهید صدر میان علم اقتصاد به‌منزله دانشی توصیفی و مکتب اقتصاد به‌مثابه نظامی هنجاری پرداخته‌اند و تلاش کرده‌اند چگونگی شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی را در پرتو تحقق مکتب اقتصادی تبیین کنند. با وجود این، این دسته از پژوهش‌ها عمدتاً به تحلیل چستی مکتب بسنده کرده و از واکاوی چگونگی تکوین آن بر مبنای منطق خاص صدر غفلت ورزیده‌اند. در نتیجه، روش اکتشاف مکتب در اقتصادنا در چارچوب فلسفه علم اقتصاد متعارف تفسیر شده و ارتباط بنیادین آن با مبانی استقرایی صدر نادیده مانده است.

در رویکرد دوم روش شهید صدر به‌عنوان یک توسعه در حوزه فقه و اصول فقه بررسی می‌شود. به‌عنوان نمونه، نظری و خطیبی (۱۳۹۲) روش‌شناسی صدر را در قالب فقه نظریه تبیین کرده و آن را با

فقه متعارف مقایسه می‌کنند. در همین راستا، عابدی‌نژاد (۱۳۹۴) ضمن پذیرش روش کشفی، به توسعه آن برای کشف سیاست‌های پیشرفت پرداخته و به چالش‌هایی چون منبع کشف (فتاوا در برابر نصوص) تمرکز می‌کند. قاسمی‌اصل (۱۳۹۹) و خراسانی (۱۳۹۴)، در قالب بررسی تحولات فقه النظریه و با استفاده از مفاهیمی چون منطقه‌الفراغ، به بازسازی شیوه استنادات و استنباط‌های صدر در اقتصادنا پرداخته‌اند. این آثار، هرچند در توصیف روش اجتهادی صدر دقیق‌اند، اما روش او را از حیث فرایند منطقی تولید یقین در استقراء ذاتی مورد تحلیل قرار نداده‌اند. بدین‌سان، چگونگی گذار از احکام پراکنده به یک ساختار ترکیبی واحد (به‌عنوان مقدمه استقراء) و یقین معرفتی حاصل از استقراء در این پژوهش‌ها مغفول مانده است.

دسته سوم از پژوهش‌ها، به‌طور عمده بر ارزیابی و نقد خروجی روش‌شناسی شهید صدر و کارایی آن متمرکز بوده‌اند. برای نمونه، توکلی (۱۳۹۷) به بررسی تطبیقی دوگانه علم و مکتب صدر با دوگانه اثباتی و هنجاری در اقتصاد متعارف پرداخته است. همچنین، میرمعزی و نظریان (۱۳۹۸) اعتبار روش کشفی صدر در استخراج نظریه عدالت را به چالش کشیده و نقد کرده‌اند که این روش ممکن است با مشکلاتی مانند حجیت و تعدد نظریات مواجه شود. امیری طهرانی‌زاده و افروغ (۱۳۹۳) نیز با استفاده از چارچوب واقع‌گرایی انتقادی، روش‌شناسی صدر را تحلیل کرده‌اند. این پژوهش‌ها عمدتاً روش کشفی را از منظر معیارهای بیرونی و فلسفه اقتصادی نقد کرده‌اند و به تحلیل درونی منطق استقرایی و تولید یقین در روش صدر نپرداخته‌اند. به این معنا که این روش را با معیارهای مکاتب فلسفی بیرونی می‌سنجند، در حالی که خود صدر دستگاهی منطقی و معرفت‌شناختی مستقل دارد که در الأسس المنطقية للاستقراء تبیین شده است.

گروه چهارم از پژوهش‌ها که بیشترین قرابت را با مقاله حاضر دارند، تلاش کرده‌اند برای روش صدر یک مبنای منطقی بیابند. معرفی محمدی (۱۳۹۳) در تلاشی نوآورانه، روش صدر را با قیاس استعلایی کانت مقایسه می‌کند. با وجود این، این رویکرد در تبیین روش‌شناسی صدر دارای محدودیت‌های مهمی است؛ زیرا به جای تمرکز بر منطق درونی و ویژه خود آثار صدر، به وام‌گیری از یک چارچوب فلسفی خارجی متوسل شده است. نزدیک‌ترین پژوهش به مدعای این مقاله، اثر جابری و قاسمی‌اصل (۱۳۹۴) است که صراحتاً به نقش استقراء در روش کشفی پرداخته‌اند. اگرچه در این اثر اصل پیوند

میان منطق استقرایی شهید صدر و روش اقتصادنا مورد توجه قرار گرفته؛ اما رویکرد نویسندگان عمدتاً در سطح اعتبارسنجی اصولی و استفاده از استقراء به عنوان ابزاری برای حل چالش حجیت فقهی (در کنار توجیهاتی نظیر ظهور مجموعی و انسداد) باقی مانده است. در مقابل، نوآوری و ویژگی متمایز پژوهش حاضر، عبور از کلیت این ارتباط و تمرکز بر سازوکار دقیق آن از مجرای مفهوم مهم ابطال فرضیه صدفه تشریعی است. مسئله اصلی در اینجا فراتر از اعتباربخشی فقهی است؛ پژوهش حاضر می‌کوشد چگونگی کاربرست الگوریتم ابطال تصادف را در حوزه نصوص واکاوی کند و نشان دهد که چگونه شهید صدر، مشابه منطق حساب احتمالات در باب تواتر، با انباشت قرائن متنی و نفی احتمال تصادف، مسیر گذار به یقین موضوعی را هموار می‌سازد؛ فرایندی دقیق که در پژوهش‌های پیشین مغفول مانده است.

با مرور این چهار رویکرد می‌توان دریافت که وجه مشترک همه آن‌ها، غیبت تحلیل نظام‌مند الأسس المنطقية للاستقراء به عنوان زیربنای منطقی روش‌شناسی اقتصادنا است. در واقع، بیشتر پژوهش‌ها گرفتار نوعی تقلیل‌گرایی رشته‌ای بوده‌اند؛ بدین معنا که مسئله‌ای ذاتاً معرفت‌شناختی و منطقی را به سطحی فقهی یا اقتصادی فرو کاسته‌اند. شکاف اصلی در ادبیات موجود، ناتوانی در تبیین دقیق نحوه تبدیل انباشت نصوص به یقین مکتبی از طریق سازوکار نفی تصادف است.

این مقاله می‌کوشد با برقراری پیوند معرفت‌شناختی مستقیم میان دو اثر بنیادین شهید صدر، نشان دهد که روش اکتشاف مکتب در اقتصادنا در مقام داوری و اثبات صحت انتساب مکتب به شریعت، کاربرست مستقیم و تجلی کامل منطق معرفت‌شناختی تدوین‌شده در الأسس است. نوآوری پژوهش در تبیین این نکته است که منطق اکتشاف مکتب، دقیقاً همان سیر منطقی تولید یقین از طریق ابطال فرضیه تصادف است که در این مقاله تحت عنوان ابطال فرضیه صدفه تشریعی مفهوم‌پردازی شده است. از این منظر، روش صدر در اقتصادنا نه صرفاً یک شیوه فقهی، بلکه تجلی پارادایم معرفت‌شناختی واحد او در حوزه نظریه‌پردازی اجتماعی است.

چارچوب مفهومی

برای اثبات فرضیه مقاله لازم است ابتدا چارچوب مفهومی حاکم بر هر دو اثر - یعنی بحران استقراء و راه‌حل پیشنهادشده توسط شهید سید محمدباقر صدر - و سپس صورت‌بندی چالش اکتشاف در حوزه

اقتصاد تبیین گردد. شهید صدر در آغاز این اثر، هدف خود را پر کردن شکاف منطقی موجود در فرایند تعمیم و گذار از نمونه‌های جزئی به قانون کلی معرفی می‌کند (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۸-۷). اگرچه صورت‌بندی مشهور این بحران در تاریخ فلسفه عمدتاً با نام دیوید هیوم شناخته می‌شود (و صدر نیز در فصول بعدی کتاب به نقد دیدگاه‌های او می‌پردازد (همان، ص ۹۵))؛ اما در مقدمه بحث، مسئله را به‌عنوان یک چالش منطقی عام مطرح می‌سازد. صورت‌بندی این بحران به‌اختصار چنین است: حرکت از مجموعه‌ای از مشاهدات جزئی - هرچند متعدد - به یک قانون کلی و یقینی فاقد توجیه منطقی روشن است؛ منطق قیاسی گرچه یقینی تولید می‌کند اما معرفت‌زا نیست و منطق استقرایی هرچند معرفت‌زا خوانده می‌شود اما از منظر هیوم به یقین راه نمی‌برد. پیامد این بحران فراتر از نقد صرفاً روش‌شناختی علوم طبیعی است و مشروعیت براهینی را که بر پایه مشاهده و نظم‌نمایی استوارند نیز زیر سؤال می‌برد. این شکاف منطقی که شهید صدر آن را محور تحلیل خود قرار می‌دهد، از تمایز بنیادین میان استدلال استنباطی و استدلال استقرایی ناشی می‌شود. در استدلال استنباطی، نتیجه همواره مساوی یا کوچک‌تر از مقدمات است و بر پایه اصل عدم تناقض استوار بوده و از این‌رو، یقینی تلقی می‌شود؛ اما در استدلال استقرایی، نتیجه بزرگ‌تر از مقدمات است و اصل عدم تناقض در آن حاکم نیست؛ زیرا می‌توان فرض کرد که مقدمات استقرایی (یعنی مشاهدات جزئی) صادق باشند، در حالی که نتیجه کلی حاصل از آنها کاذب باشد، بی‌آنکه این امر به تناقض منطقی بینجامد (همان، ص ۷-۶).

راه‌حل‌های پیشین، از جمله منطق ارسطویی، تلاش داشتند این شکاف را از طریق افزودن یک اصل عقلانی پیشینی پر کنند؛ اصلی که بیان می‌کرد: اتفاق یا تصادف نمی‌تواند همیشگی یا فراگیر باشد (همان، ص ۳۳). شهید صدر این راه‌حل را مردود می‌داند، زیرا معتقد است این اصل، معرفتی عقلی و پیشینی به شمار نمی‌آید، بلکه خود محصول فرایند استقرایی است و در نتیجه نمی‌تواند مبنای منطقی همان استقراء قرار گیرد (همان، ص ۳۹). از همین‌رو، وی برای حل ریشه‌ای این بحران، به تأسیس یک مکتب معرفتی جدید با عنوان مکتب ذاتی روی می‌آورد تا مبانی استقراء را بر بنیانی نوین و درونی استوار سازد.

راه‌حل صدر که او آن را روش ذاتی استقراء می‌نامد، در مقام یک نوآوری معرفت‌شناختی عمل می‌کند (همان، ص ۱۳۱). برخلاف رویکردهای پوزیتیویستی که به فرضیات ظنی بسنده می‌کنند، صدر

ادعای تولید یقین می‌کند و این ادعا را از طریق یک سازوکار دو مرحله‌ای بنیان می‌نهد. مرحله نخست ماهیتی ریاضی دارد و بر حساب احتمالات مبتنی است: نشان می‌دهد که تکرار همبستگی میان پدیده‌ها با افزودن قرائن جدید، احتمال تبیین جایگزین تصادف را به صورت تصاعدی کاهش می‌دهد (همان، ص ۱۴۳). مرحله دوم اما ماهیتی منطقی - ابطال‌محور دارد: هرگاه احتمال فرضیه رقیب (یعنی تصادف محض) تا آنجا کاهش یابد که در حد عدمی عقلی یا صفر قرار گیرد، ابطال منطقی فرضیه رقیب به معنای استقرار یقین به نفع فرضیه جایگزین (وجود رابطه ذاتی، قانون یا هدفمندی) را میسر می‌سازد (همان، ص ۳۶۸). به بیان فشرده، صدر موتوری منطقی می‌آفریند که ورودی آن انباشت قرائن و خروجی آن یقین به یک ساختار نظری است و محور کار آن، ابطال منطقی فرضیه‌های رقیب مبتنی بر تصادف است. شهید صدر برای تبیین دقیق سازوکار معرفت‌زایی در استقراء، میان دو نوع زایش درونی معرفتی تمایز قائل می‌شود.

نخست، زایش درونی موضوعی^۱ که همان استنتاج قیاسی در منطق ارسطویی به شمار می‌آید. در این نوع زایش، معرفت جدید (نتیجه) به صورت عینی در معرفت پیشین (مقدمات) مندرج است و بر پایه تلازم میان دو موضوع شکل می‌گیرد. این شیوه از قطعیت برخوردار است، اما به تولید معرفت جدید نمی‌انجامد (همان، ص ۱۳۴-۱۳۵).

در مقابل، زایش درونی ذاتی^۲ قرار دارد که نوآوری اصلی شهید صدر در حوزه معرفت‌شناسی است. در این نوع زایش، تلازم عینی میان موضوعات وجود ندارد، بلکه پیوند میان خود دو معرفت برقرار است؛ به این معنا که از رابطه درونی و ذاتی میان معرفت‌های جزئی، معرفتی کلی و نو پدید می‌آید (همان، ص ۱۳۵).

به باور شهید صدر، مرحله نخست استقراء - که همان مرحله محاسبه احتمالات است - بر پایه زایش درونی موضوعی عمل می‌کند؛ یعنی از طریق روش‌های ریاضی و استنباطی نشان می‌دهد که احتمال وقوع تصادف به تدریج کاهش می‌یابد. اما جهش نهایی از احتمال به یقین، در مرحله دوم و از مسیر زایش درونی ذاتی صورت می‌گیرد (همان، ص ۱۴۱).

۱. التوالد الموضوعی.

۲. التوالد الذاتي.

این سازوکار دو مرحله‌ای، دقیقاً چارچوبی است که شهید صدر برای تبیین فرایند گذار از احتمال به یقین ارائه می‌دهد. مرحله نخست، که او آن را مرحله استنباطی دلیل استقرایی می‌نامد، شامل انباشت احتمالات است؛ در این مرحله، ارزش احتمالی فرضیه‌های رقیب (صدفه) به صورت ریاضی و عینی کاهش می‌یابد (همان، ص ۱۴۳-۱۴۵). این کاهش نظام‌مند ارزش احتمالی، زمینه را برای تشخیص فرضیه‌ای منسجم و قابل اتکا فراهم می‌کند.

مرحله دوم، مرحله زایش ذاتی، نقطه تحولی فرایند است. در این مرحله، یک مصادره یا اصل معرفتی وارد عمل می‌شود: هنگامی که ارزش احتمالی فرضیه رقیب به حدی ناچیز کاهش یابد، این احتمال ضعیف فنا می‌شود و ارزش احتمالی فرضیه نظم یا قانون به یقین تبدیل می‌گردد (همان، ص ۳۶۸). این فنا شدن احتمال ضعیف یک عملیات ریاضی صرف نیست، بلکه ضرورتی معرفت‌شناختی در چارچوب مکتب ذاتی است که مستقیماً به تولید یقین موضوعی می‌انجامد. این سازوکار نشان می‌دهد که چگونه استقراء، فراتر از حدس و گمان، به یک معرفت علمی و عملیاتی متقن تبدیل می‌شود.

افزون بر این، یقینی که در این فرایند حاصل می‌شود، از نوع یقین منطقی -مانند یقینی که در گزاره‌های ریاضی حاصل می‌شود و نقیض آن مستلزم تناقض است- نیست، بلکه از سنخ یقین موضوعی است. یقین موضوعی به معنای بالاترین مرتبه از تصدیق است که دلایل و شواهد عینی آن را ایجاب می‌کنند (همان، ص ۳۵۹-۳۶۰). این همان نوع یقینی است که علوم تجربی در پی آن‌اند و شهید صدر بر این باور است که روش استقرایی او توانایی دستیابی به چنین یقینی را داراست.

شهید صدر پیش از ارائه روش استقرایی خود، سه معضل مبنایی را که هر نظریه استقرایی باید به آن پاسخ دهد، شناسایی می‌کند. معضل نخست (اصل علت) این پرسش را مطرح می‌کند که آیا پدیده ب (مانند انبساط آهن) دارای علت است یا صرفاً یک تصادف مطلق^۱ است. معضل دوم (تشخیص علت) می‌پرسد حتی در صورت وجود علت، چگونه می‌توان الف (حرارت) را علت ب دانست و نه علت دیگری که از نظر دور مانده است. ممکن است هم‌زمانی این دو صرفاً تصادف نسبی^۲ باشد و علت واقعی چیزی دیگر (ت) باشد که از آن غفلت شده است (همان، ص ۲۷). معضل سوم (استمرار طبیعی) مربوط

۱. الصدفة المطلقة.

۲. الصدفة النسبية.

به استمرار این رابطه در آینده و موارد مشاهده نشده است (همان، ص ۲۸). شهید صدر نشان می‌دهد که روش استقرایی مبتنی بر حساب احتمالات با کاهش ارزش احتمالی وقوع تصادف (اعم از مطلق و نسبی) به صفر، نه تنها وجود و تعیین رابطه را اثبات می‌کند، بلکه با اثبات رابطه ذاتی (رابطه علیتی به معنای عقلی) تضمین می‌نماید که این رابطه در آینده نیز برقرار خواهد بود (همان، ص ۷۹-۸۰).

مسئله‌مندی دوم پژوهش، یعنی اقتصادنا، از حیث میدان مشاهده متفاوت است اما از منظر ساختار منطقی همان مسئله استقراء است. صدر در اقتصادنا به دنبال گردآوری فتاوا نبود؛ هدف او اکتشاف یک دکترین یا مکتب اقتصادی کلان است (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۴۷-۴۴۹). داده‌های این فرایند، متون دینی و احکام پراکنده‌اند (از حرمت ربا و وجوب خمس تا قواعد انفال، احیای موات و نظریه قلمرو انعطاف) (همان). پرسش اصلی اینجاست که آیا این احکام تنها پاسخ‌های جزئی و موضعی‌اند یا قرائنی از یک نظام کلی و هماهنگ؟ این پرسش دقیقاً مسئله‌ای استقرایی در میدان تفسیر نظری و اکتشاف مکتب است: آیا می‌توان از انباشت گزاره‌های پراکنده، به یقین موضوعی درباره وجود یک مکتب منسجم دست یافت؟.

برای روشن‌سازی رقابت نظری در این عرصه، مقاله یک مفهوم تحلیلی معرفی می‌کند: فرضیه صدفه تشریعی. این فرضیه مدعی آن است که احکام اقتصادی شریعت ذره‌وار، مجزا و فاقد انسجام نظام‌مندند - یعنی هر حکم محصول شرایط تاریخی-موردی خویش است و ارتباط سیستمی میان آنها صرفاً تصادفی است. این فرضیه عملاً نقش فرضیه رقیب تصادف را در حوزه متنی ایفا می‌کند. مبنای نظری مقاله آن است که روش اکتشاف مکتب در اقتصادنا در واقع تلاشی نظام‌مند برای ابطال منطقی همین فرضیه صدفه تشریعی است. صدر با انباشت قرائن متنی و نشان‌دادن کاهش احتمال تفسیر تصادفی هماهنگی میان احکام، می‌کوشد احتمال رقیب را تا حد عدم عقلی پایین آورد و از این طریق وجود یک مکتب هدفمند و یقین‌بخش را اثبات کند.

بنابراین، جهت‌گیری نظری این تحقیق این است که مسئله استقراء و راه‌حل استقرایی صدر باید به‌عنوان چارچوب مفهومی واحدی فهم شوند که هم برای علوم طبیعی و هم برای فرایند اکتشاف مکتب در متون دینی قابل به‌کارگیری است. اثبات فرضیه مقاله مبتنی خواهد بود بر بازسازی این سازوکار دو مرحله‌ای یعنی انباشت قرائن و ابطال منطقی فرضیه رقیب، در بافت تحلیل متون فقهی و اقتصادی و

نشان‌دادن اینکه این سازوکار استقرایی قادر است فرضیه صدفه تشریعی را نقض کند و در نتیجه، اکتشاف یک مکتب اقتصادی منسجم را توجیه منطقی بخشد.

مسئله اصلی در فهم روش شهید صدر نه در سطح ابزارهای اجتهادی، بلکه در سطح هندسه معرفت قرار دارد؛ زیرا او در تمامی آثار خود به دنبال ایجاد پشتوانه‌ای منطقی برای گذار از ظن به یقین در دو ساحت تفسیر و فقه بوده است. از این منظر، اقتصادنا به مثابه یک کارگاه میدانی عمل می‌کند که تحقق عملی همان منطق استقرایی است که در الأسس المنطقية للاستقراء از حیث نظری بنیان یافته است.

روش‌شناسی

این پژوهش از نوع بنیادی-نظری است و در چارچوب پارادایم تفسیری-تحلیلی انجام شده است. هدف آن نه آزمون تجربی، بلکه توسعه مفهومی و بازسازی منطقی دستگاه فکری شهید صدر است. بر همین اساس، روش تحقیق مبتنی بر تحلیل تطبیقی و تحلیل مفهومی بوده و ماهیتی کیفی و متنی دارد. در این رویکرد، پژوهش به جای گردآوری داده‌های میدانی، به کاوش عمیق در متون بنیادین اندیشه صدر می‌پردازد تا منطق درونی و ساختار روشی آن را آشکار سازد. وجه تحلیلی این روش در کالبدشکافی مجزای هر متن و استخراج منطق حاکم بر الأسس و روش حاکم بر اقتصادنا نمود می‌یابد و وجه تطبیقی آن در مقایسه دو ساختار استخراج‌شده و بررسی میزان هم‌ریشگی منطقی و ساختاری میان آنها تحقق می‌پذیرد.

جامعه پژوهش، کلیت منظومه فکری مکتوب شهید صدر است و نمونه مورد مطالعه به صورت هدفمند انتخاب شده است. دو متن اصلی مورد تحلیل عبارت‌اند از: نخست، کتاب الأسس المنطقية للاستقراء که به منزله منبع استخراج موتور منطقی و پارادایم معرفت‌شناختی صدر عمل می‌کند و دوم، کتاب اقتصادنا به‌ویژه در بخش‌های مربوط به اکتشاف مکتب، که به عنوان میدان کاربست آن منطق مورد واکاوی قرار گرفته است. سایر آثار از جمله المدرسة القرآنية، الفتاوی الواضحة و الاسلام یقود الحیاة، به عنوان متون پشتیبان برای تبیین زمینه، ارائه نمونه‌های تطبیقی و تکمیل شواهد تحلیل به کار رفته‌اند.

فرایند تحلیل در سه گام اصلی سامان یافته است. در گام نخست، کتاب الأسس از منظر مفهومی کالبدشکافی شده تا سیر منطقی تولید یقین در مذهب ذاتی صدر استخراج گردد. تمرکز این مرحله بر

تبیین چگونگی گذار صدر از تراکم احتمالات و انباشت قرائن به ابطال فرضیه صدفه و در نهایت حصول یقین است؛ فرایندی که درواقع ابزار تحلیلی و چارچوب مفهومی این پژوهش را می‌سازد. در گام دوم، کتاب اقتصادنا مورد واکاوی قرار گرفته تا مسئله روش‌شناختی صدر در آن بازسازی شود؛ یعنی پرسش از چگونگی گذار از احکام جزئی و پراکنده به نظریه‌ای کلان در قالب مکتب اقتصادی اسلام. در این مرحله، فرایند واقعی اکتشاف که صدر طی کرده است، از گردآوری نصوص و دسته‌بندی و تفسیر نظری آنها تا ادعای کشف نظام، بازسازی می‌شود. در گام سوم، نتایج دو مرحله پیشین به‌صورت تطبیقی نگاشت می‌شوند تا نشان داده شود که فرایند اکتشاف در اقتصادنا بازتاب همان سیر منطقی الأسس است، با این تفاوت که در اینجا به‌جای قرائن تجربی، قرائن متنی نقش داده‌های ورودی را ایفا می‌کنند. اعتبار و روایی پژوهش در چارچوب معیارهای تحقیقات کیفی سنجیده می‌شود. در این نوع پژوهش‌ها، انسجام درونی استدلال و قدرت تبیین‌کنندگی مدل نظری، معیار اصلی اعتبار به‌شمار می‌رود. بر همین مبنا، این پژوهش مدعی است که با برقراری پیوند میان منطق الأسس و روش اقتصادنا می‌تواند جسارت روش‌شناختی شهید صدر و نیز علت ناکامی نقدهای پیشین را روشن سازد؛ زیرا نشان می‌دهد که فرایند اعتبارسنجی در نظام معرفت‌شناختی و نظام استنباط نهادی وی، از یک منطق تولید یقین مشترک (ابطال صدفه) تبعیت می‌کنند.

یافته‌ها

این بخش، داده‌های خام و نتایج حاصل از اجرای روش‌شناسی پژوهش را در دو گام نخست تحلیل -یعنی کالبدشکافی الأسس و اقتصادنا- پیش از هرگونه تفسیر یا داوری نظری ارائه می‌کند. یافته‌های این بخش به‌منزله شالوده بخش بعدی، یعنی بحث و تحلیل، عمل می‌کنند و پایه استدلال‌های نهایی در اثبات فرضیه مقاله را فراهم می‌سازند.

کالبدشکافی موتور منطقی در الأسس المنطقية

تحلیل مفهومی کتاب الأسس المنطقية للاستقرا نشان می‌دهد که روش ذاتی استقراء در واقع یک سازوکار منطقی برای تولید یقین است که بر مبنای ابطال رقیب عمل می‌کند. در این روش، ورودی اصلی به فرایند

استقرایی، قرائن یا شواهد متعدد و همسو است که به‌طور پیوسته و افزایشی جمع‌آوری می‌شوند. در این میان، فرضیه رقیب که همواره با فرضیه نظم یا همبستگی مشاهده‌شده در تضاد قرار دارد، فرضیه تصادف است. به عبارت دیگر، هر گاه نظم یا همبستگی در پدیده‌ها مشاهده می‌شود، فرضیه تصادفی بودن آن نظم به‌عنوان یک رقیب معرفی می‌شود و باید از نظر منطقی رد شود.

مکانیسم اصلی این فرایند، تراکم احتمالات است که به‌طور خاص مبتنی بر حساب احتمالات (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۱۴۳) عمل می‌کند. به این معنا که با افزایش تعداد قرائن همسو، احتمال وقوع تصادف به‌طور تصاعدی کاهش یافته و در نهایت به صفر منطقی (و نه صرفاً ریاضی) میل می‌کند. این فرایند به‌صورت یک الگوریتم دقیق عمل کرده و احتمال تصادف را به‌طور منطقی از اعتبار ساقط می‌کند. یافته اصلی تحلیل الأسس این است که خروجی این سازوکار منطقی، یعنی یقین به فرضیه نظم/قانون، نه از طریق اثبات مستقیم آن، بلکه از طریق ابطال منطقی فرضیه رقیب (تصادف) حاصل می‌شود (همان، ص ۲۱). این ویژگی از آن جهت حائز اهمیت است که یقین به نظم، ماهیتی منطقی دارد و نه صرفاً روان‌شناختی. به‌عنوان مثال، در مقدمه کتاب الفتاوی الواضحة در برهان اثبات خدا، جایی که شهید صدر احتمال تصادفی بودن هماهنگی‌های موجود در عالم را رد می‌کند (صدر، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۴۶)، این نوع تحلیل منطقی مشاهده می‌شود.

این سازوکار، پاسخی مستقیم به ناتوانی منطق ارسطویی در تبیین بنیاد استقراء ناقص است. ارسطو برای توجیه اعتبار استقراء، به اصلی پیشینی تمسک جست که بیان می‌کرد: اتفاق یا تصادف نمی‌تواند دائمی یا فراگیر باشد (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۳۳). شهید صدر با نقد این دیدگاه نشان می‌دهد که این اصل در واقع یک معرفت پیشینی مستقل نیست، بلکه خود، محصول استقراء است و از نتایج همان فرایند به شمار می‌آید؛ از این رو، نمی‌تواند مبنای منطقی استقراء قرار گیرد (همان، ص ۳۹).

در برابر این کاستی، روش شهید صدر - که آن را مکتب ذاتی می‌نامد - به هیچ پیش‌فرض عقلانی یا مصادره پیشینی نیاز ندارد. این روش بر پایه منطق احتمالات در مرحله نخست (زایش درونی موضوعی) عمل می‌کند و در مرحله دوم، با جهشی معرفتی در چارچوب زایش درونی ذاتی، احتمال تصادف را تا حد صفر کاهش داده و در نتیجه، آن را ابطال می‌نماید.

به طور کلی، کتاب الأسس المنطقية للاستقرا یک سازوکار منطقی دقیق برای استدلال های استقرایی ارائه می دهد که مراحل آن به صورت زیر قابل خلاصه است:

(حصول یقین منطقی به فرضیه ی نظم) → (ابطال منطقی فرضیه تصادف) → (انباشت قرائن)
این فرایند، به طور منطقی و تدریجی، فرضیه تصادفی را از نظر علمی و فلسفی رد کرده و به یقین در مورد وجود نظم در جهان منتهی می شود.

این روش، نه تنها در حوزه فلسفه علم کاربرد دارد، بلکه در بررسی های مرتبط با اثبات وجود خدا و نظم کیهانی نیز به کار می رود. به عبارت دیگر، شهید صدر با این سازوکار استقرایی، نشان می دهد که چگونه می توان از طریق فرایندهای منطقی و استدلالی، به یقین در مورد نظم و قانون مندی در عالم دست یافت. شهید صدر در اقتصادنا مبنای این هم سانی در منطق اثبات را به وضوح تبیین می کند. او تأکید دارد که احکام پراکنده تشریع، مرتجل (تصادفی و آنی) و محصول نگاه های پراکنده و جدا از هم نیستند. بلکه این احکام بر یک اساس واحد و مجموعه ای هماهنگ از مفاهیم استوارند که در نهایت، نظامی منسجم و بدون تناقض یا ناهماهنگی را شکل می دهد (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۶۴). این تأکید بر نفی تناقض و اثبات وجود نظم سیستماتیک، دقیقاً هسته مرکزی منطق استقرایی او در الأسس المنطقية للاستقراء است، که در اینجا برای ابطال فرضیه صدفه تشریعی در حوزه متون دینی به کار گرفته می شود.

کالبدشکافی مسئله و فرایند در اقتصادنا

تحلیل کیفی کتاب اقتصادنا، به ویژه در بخش اکتشاف مکتب اقتصادی، نشان دهنده کاربست دقیق الگوی استقرایی صدر برای گذار از روبنا (احکام) به زیربنا (مکتب) است. نکته حائز اهمیت در این روش شناسی آن است که فرایند حساب احتمالات و ابطال فرضیه تصادف (ابطال صدفه)، صرفاً به اثبات وجود یک نظم انتزاعی بسنده نمی کند، بلکه همزمان چگونگی و چیستی این نظم را نیز مبرهن می سازد. در این فرایند، پژوهشگر ابتدا یک مفهوم محوری یا قاعده کلان (مانند محوریت کار در مالکیت) را به عنوان فرضیه تبیین کننده انتزاع می کند. سپس نشان می دهد که هماهنگی شگفت انگیز انبوهی از احکام جزئی با این محور خاص، نمی تواند محصول تصادف باشد. بنابراین، منطق استقراء در اینجا دو کارکرد همزمان دارد: نخست، نفی گسستگی و بی نظمی در شریعت (اثبات اصل نظام) و دوم، تعیین بخشی

به محتوای مکتب از طریق اثبات اینکه تنها این تفسیر نظری خاص است که می‌تواند این حجم از هماهنگی را توضیح دهد (اثبات چگونگی نظام). بدین ترتیب، یقین حاصل شده، یقینی به یک محتوای اقتصادی مشخص است، نه صرفاً یقینی به وجود یک هارمونی مبهم.

شهید صدر کار خود را با داده‌های موجود در منابع اسلامی آغاز می‌کند. این داده‌ها شامل نصوص (آیات قرآن و احادیث) و احکام فقهی پراکنده‌ای هستند که هر یک به جنبه‌ای از حیات اقتصادی انسان مسلمان اشاره دارند؛ از جمله حرمت ربا، وجوب خمس، مالکیت انفال همچون معادن و اراضی موات، احکام احیای موات، حرمت احتکار و مفهوم منطقه الفراغ. او این احکام را داده‌های خامی می‌داند که در ظاهر، پراکنده و جزئی‌اند اما در بطن خود ظرفیت تبیین یک نظام منسجم را دارند. به تعبیر صدر، این احکام عناصر روبنایی یا اجزای سطحی یک بنای عمیق‌ترند که باید از رهگذر تحلیل آن‌ها، به قاعده یا مکتب اقتصادی اسلام دست یافت (همان، ص ۴۳۳).

در مقابل این نگاه، صدر با دیدگاهی روبه‌روست که احکام فقهی را به صورت منفرد و مستقل می‌بیند و هیچ ارتباط ساختاری یا نظام‌مند میان آنها قائل نیست. او این رویکرد را نقد کرده و آن را نوعی نگاه اتمیستی به شریعت می‌داند؛ نگاهی که می‌توان آن را بر پایه فرضیه‌ای به نام صدفه تشریعی تبیین کرد. طبق این فرضیه، احکام اسلامی مجموعه‌ای از گزاره‌های پراکنده و غیرسیستماتیک‌اند که تصادفاً کنار هم قرار گرفته‌اند. شهید صدر این دیدگاه را رد می‌کند و تأکید دارد که شریعت اسلامی، در سطحی عمیق‌تر، دارای نظم درونی و هماهنگی منطقی است که با تحلیل روش‌مند می‌توان آن را کشف کرد (همان، ص ۴۳۸).

فرایند اکتشاف مکتب اقتصادی نزد شهید صدر، نه یک قیاس از پیش تعیین شده، بلکه فرایندی تطبیقی مبتنی بر منطق استقرایی (حرکت از کثرت‌ها به وحدت) است که از چند گام بنیادین تشکیل می‌شود. گام نخست در این مسیر مرحله گردآوری استقرایی است؛ در این مرحله، فقیه تمام نصوص و احکام معتبر مرتبط با یک حوزه خاص (مثلاً توزیع یا مالکیت) را به عنوان داده‌های خام گردآوری می‌کند (همان، ص ۴۱۱). توصیف این گردآوری به هدفمند در کلام صدر، به معنای گزینش دلبخواهی داده‌ها نیست؛ بلکه به معنای تعیین قلمرو استقراء برای یافتن الگوی حاکم بر این داده‌هاست. در واقع، این احکام جزئی و ظاهراً پراکنده، نقش قرائن احتمالی را در فرایند استقراء ایفا می‌کنند که باید به صورت کامل احصا شوند.

پس از گردآوری داده‌ها، مرحله ترکیب و کشف انسجام آغاز می‌شود که در آن موتور منطق استقرایی صدر، یعنی حساب احتمالات، به کار می‌افتد. شهید صدر با کنار هم نهادن احکام متکثر (مانند احکام احیای موات، فیء، و منع حمی)، مشاهده می‌کند که همگی با یکدیگر هماهنگ بوده و به یک جهت واحد اشاره دارند. طبق مبانی کتاب الأسس المنطقية، اگر مکتب و نظامی در کار نبود و این احکام به صورت تصادفی و بی هدف صادر شده بودند (فرضیه صدفه)، احتمال اینکه به طور اتفاقی همگی با هم سازگار باشند و تناقضی نداشته باشند، با افزایش تعداد احکام، به لحاظ ریاضی به سمت صفر میل می‌کند (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۳۶۸؛ صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۶۴). بنابراین در این منظومه، نقش تحلیل فقهی، اعتبارسنجی تک تک احکام به مثابه ورودی‌های استدلال است، اما روش استقرایی، سازوکار عبور از این احکام پراکنده به سمت کشف مکتب می‌باشد (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۳۸). این فرایند کشف انسجام، از نظر ساختار منطقی (نه لزوماً ماهیت موضوع)، دقیقاً مشابه منطق اثبات تواتر در اندیشه شهید صدر است. همان‌طور که در تواتر، انباشت اخبار مستقل از مخبرین مختلف، احتمال تبانی بر کذب (فرضیه صدفه در خبر) را منتفی می‌کند (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۴۲۶)، در اینجا نیز تراکم احکام هماهنگ، احتمال بی هدف بودن و گسستگی قانون‌گذار (فرضیه صدفه تشریعی) را ابطال کرده و یقین به وجود یک زیربنای واحد یا همان مکتب اقتصادی را حاصل می‌کند (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۶۳). اگرچه در تواتر، خروجی یک خبر واحد است و در اینجا خروجی یک نظریه مرکب؛ اما مکانیسم یقین‌آوری در هر دو، فنا شدن احتمال تصادف در برابر تراکم قرائن است (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۴۲۷-۴۲۸).

با این حال، ممکن است این پرسش مطرح شود که منطق تواتر ناظر به یک واقعه بسیط (خبر) است، در حالی که مکتب اقتصادی یک نظام مرکب و پیچیده است؛ پس چگونه سازوکار استقرایی می‌تواند کاشف یک ساختار باشد؟ پاسخ در توجه به جایگاه فرضیه در منطق اکتشاف صدر نهفته است. استقراء در اینجا کورکورانه نیست، بلکه مسبوق به یک فرضیه تفسیری است. فقیه ابتدا با بررسی مقدماتی، یک الگوی نظری (مثلاً الگوی توزیع بر مبنای کار) را به عنوان طرح پیشنهادی انتزاع می‌کند (مقام صورت‌بندی فرضیه). سپس سازوکار استقرایی وارد عمل می‌شود تا نشان دهد هماهنگی حیرت‌انگیز انبوهی از احکام جزئی با این الگوی پیشنهادی، نمی‌تواند محصول تصادف باشد. بنابراین، روش

استقرایی در اینجا نقش اثبات‌کننده ساختار را ایفا می‌کند، هرچند پیشنهاددهنده ساختار ذهن تحلیل‌گر فقیه باشد. ترکیب و ساختاردهی به احکام، نه یک فرایند سلیقه‌ای، بلکه بخشی لاینفک از فرایند آزمون فرضیه در منطق استقراء است که اعتبار نهایی خود را از حساب احتمالات و نفی صدفه می‌گیرد.

در نهایت، خروجی این فرایند، اکتشاف (کشف) مکتب اقتصادی است، نه ابداع یا تأسیس آن (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۳۱). صدر معتقد است که نظام اقتصادی در لایه‌های زیرین شریعت وجود دارد و وظیفه فقیه، عبور از روبنا (احکام) به زیربنا (مکتب) است (همان، ص ۴۳۳). در این سیاق، مکتب به معنای یک مفهوم بسیط نیست، بلکه به معنای مجموعه‌ای هماهنگ از مفاهیم و ارزش‌ها است که به مثابه یک روح واحد در کالبد احکام جریان دارد (همان، ص ۴۲۱). باید توجه داشت که تأکید بر جنبه‌های منطقی و معرفتی، به معنای نفی ماهیت اجتهادی روش صدر نیست؛ بلکه بدین معناست که صدر تعریف رایج از اجتهاد (که صرفاً استنباط احکام فرعی است) را ارتقا داده است. در این رویکرد، اجتهاد به معنای کشف منطقی نظام از دل نصوص است که در آن فقیه باید از دام ذهنیت‌گرایی و تحمیل پیش‌فرض‌ها پرهیز کرده و اجازه دهد تا منطق استقرایی حاکم بر نصوص، ساختار مکتب را نمایان سازد (همان، ص ۴۴۵).

بحث و تحلیل یافته‌ها

شهید صدر در اقتصادنا این مسیر استقرایی (حرکت از جزء به کل) را صراحتاً به‌عنوان روش اکتشاف در مقابل تکوین معرفی می‌کند. او توضیح می‌دهد که برخلاف بنیان‌گذاران مکاتب فکری که معمولاً از قاعده به بنای فوقانی یا قوانین می‌رسند، مکتشف مکتب اسلامی باید مسیری معکوس را طی کند. این مسیر از بنای فوقانی به سوی قاعده است و از طریق گردآوری آثار و هماهنگ‌سازی آنها آغاز می‌شود تا در نهایت به کشف مکتب منجر شود (همان، ص ۴۴۳). این فرایند، تطبیق دقیق همان سازوکار انباشت قرائن در منطق استقرایی است که در اینجا برای ابطال فرضیه تصادفی بودن احکام و اثبات انسجام نظام تشریعی به کار گرفته می‌شود.

شهید صدر برای این گذار از سطح احکام فقهی به سطح مکتب اقتصادی، بر ضرورت فرایند ترکیب تأکید می‌کند. او هشدار می‌دهد که تحلیل رایج فقهی که احکام را به‌صورت مفردات و مجزا بررسی

می‌کند، برای کشف مکتب کافی نیست. براساس روش اکتشاف، لازم است احکام به‌عنوان اجزای یک کل یا مرکب در نظر گرفته شوند تا بتوان قاعده کلی حاکم بر آنها را شناسایی کرد؛ قاعده‌ای که از دل این ترکیب پرتو می‌افکند و نظام منسجم تشریعی را نمایان می‌سازد (همان، ص ۴۳۸). این کل یا مرکب همان سیستم یا نظریه است که در منطق الأُس وجود آن از طریق ابطال فرضیه تصادف اثبات می‌شود و نشان می‌دهد که صدر احکام را نه به‌صورت واحدهای مستقل، بلکه به‌مثابه قرائن و آثار دال بر یک نظام کلان‌تر می‌نگرد.

یافته‌های فوق نشان می‌دهد که شهید صدر در مرحله نهایی اکتشاف (اثبات انسجام)، از الگوی الگوریتمی مشابه الأُس بهره برده است. فرایند کشف در اقتصادنا (یافته دوم)، در ماهیت و ترتیب مراحل، بازتولید مستقیم همان روش استنتاجی است که در الأُس (یافته اول) مشاهده می‌شود. جدول تطبیقی زیر، تطابق دقیق مراحل و مؤلفه‌های این الگوریتم را به وضوح نشان می‌دهد.

جدول ۱. کاربرد روش استقراء در اکتشاف مکتب اقتصادی

مؤلفه روش شناختی	در الأُس المنطقية	در اقتصادنا
داده‌های اولیه	انباشت قرائن تجربی کثیر (مثلاً مشاهدات فیزیکی)	نصوص و ادله جزئی کثیر (مثلاً احکام فقهی پراکنده)
فرضیه رقیب	فرضیه صدفه (اتفاقی بودن)	فرضیه صدفه تشریعی (پراکندگی و عدم انسجام احکام)
فرضیه مورد اثبات	قانون طبیعی / رابطه ذاتی / هدفمندی	مکتب اقتصادی / نظریه کلان / انسجام سیستمی
مکانیسم	تراکم الاحتمالات (انباشت قرائن تجربی)	تراکم الادله (انباشت و ترکیب نظام‌مند نصوص)
فرایند	ابطال منطقی فرضیه صدفه (مشابه فرایند اثبات تواتر)	ابطال منطقی فرضیه صدفه تشریعی
نتیجه	یقین به وجود قانون طبیعی	اکتشاف (یقین) به وجود مکتب اقتصادی

مأخذ: یافته‌های پژوهش براساس صدر (۱۳۹۱ق) و صدر (۱۴۲۴ق)

این هم‌ریشگی را می‌توان از رهگذر مفهوم ابطال فرضیه صدفه تشریعی صورت‌بندی دوباره کرد؛ مفهومی که عملاً معادل ابطال فرضیه تصادف در میدان معرفت دینی است. جدول فوق، هم‌ریشگی

ساختاری میان منطق الأسس و روش اقتصادنا را به‌وضوح نشان می‌دهد. فرایند اکتشاف مکتب در اقتصادنا نه تنها مشابهتی سطحی با استقراء علمی ندارد، بلکه کاربرد دقیق و وفادارانه‌ای از سازوکار منطقی است که صدر برای تولید یقین در معرفت تجربی طراحی کرده است. این تحلیل به درک جسارت روش‌شناختی صدر در اقتصادنا کمک می‌کند. در چارچوب فقه سنتی، که عمدتاً با احکام جزئی سروکار دارد و نسبت به تعمیم‌های کلان محتاط است، گذار مستقیم از احکام پراکنده به یک نظریه کلان یا مکتب اقتصادی ممکن است به‌نظر یک جهش منطقی غیرمجاز بیاید. اما شهید صدر با تکیه بر ابزار قدرتمند منطق الأسس، این گذار را نه یک جهش، بلکه یک استنتاج منطقی مبتنی بر ابطال احتمال تصادف می‌داند. او استدلال می‌کند که همان‌طور که تراکم قرائن تجربی احتمال تصادفی بودن پدیده‌های طبیعی را به صفر می‌رساند و وجود قانون را یقینی می‌کند، تراکم ادله شرعی و انسجام شگفت‌انگیز آنها نیز احتمال تصادفی بودن تشریعی را منتفی کرده و وجود یک مکتب اقتصادی نظام‌مند را یقینی می‌کند.

به‌بیان فنی‌تر، فرایند اکتشاف مکتب در اقتصادنا اگرچه در مقام صورت‌بندی فرضیه نیازمند خلاقیت‌های اجتهادی است، اما در مقام اثبات صحت مکتب، دقیقاً از همان دو مرحله‌ای تبعیت می‌کند که شهید صدر در الأسس المنطقية للاستقراء با عنوان زایش درونی موضوعی و زایش درونی ذاتی تبیین کرده است. در مرحله زایش درونی موضوعی (استنباطی)، شهید صدر با گردآوری نصوص و احکام شرعی - به‌منزله قرائن متنی - به محاسبه ارزش احتمالی فرضیه تصادف تشریعی می‌پردازد. هرچه انسجام میان احکام بیشتر آشکار می‌شود - برای نمونه، هماهنگی میان حرمت ربا، نظریه توزیع پیش از تولید و اصل مالکیت عمومی انفال - احتمال اینکه این هماهنگی‌ها ناشی از تصادف باشند، به‌صورت تصاعدی کاهش می‌یابد. این مرحله همان است که صدر از آن با عنوان مرحله استنباطی دلیل استقرایی یاد می‌کند (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۱۴۳).

در مرحله زایش درونی ذاتی (اکتشاف)، پس از آنکه احتمال تصادف تشریعی به درجه‌ای ناچیز و نزدیک به صفر می‌رسد، ذهن فقیه - به‌عنوان کاشف - آن ارزش احتمالی ناچیز را فناشده تلقی می‌کند و به یقین موضوعی درباره وجود یک مکتب و قصد تشریعی نظام‌مند دست می‌یابد (همان، ص ۳۶۸). از این‌رو، اکتشاف در اقتصادنا نه استنباطی قیاسی است - که معرفت‌زا نیست - و نه استقرایی از نوع

ارسطویی - که فاقد توان تولید یقین است -؛ بلکه نوعی استدلال استقرایی مبتنی بر مکتب ذاتی است که قابلیت تولید یقین معرفتی را داراست.

صدر در مقدمه اقتصادنا خود به این تمایز میان اکتشاف و تکوین اشاره کرده و بر ماهیت اکتشافی کار خود تأکید می‌کند (صدر، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۴۳۱-۴۳۲). او همچنین فرایند حرکت از احکام جزئی، که آنها را بنای فوقانی یا طابق علوی می‌نامد، به سمت قواعد و نظریات کلان، که اساس یا قاعده هستند، را شرح می‌دهد و توضیح می‌دهد که چون در مقام اکتشاف است (نه بنا نهادن)، مسیر او معکوس مسیر طبیعی تکوین است؛ یعنی از آثار (احکام) به سمت مؤثر (مکتب) حرکت می‌کند (همان، ص ۴۳۲-۴۳۴). این روش دقیقاً همان منطق استنتاج از جزئیات به کلیات است که در قلب روش استقرایی الأسس قرار دارد: یافتن بهترین تبیین (قانون/مکتب) برای مجموعه‌ای از داده‌ها (مشاهدات/نصوص).

اکنون که پیوند معرفت‌شناختی و اشتراک در منطق اثبات میان الأسس المنطقية و اقتصادنا از طریق سازوکار ابطال فرضیه صدفه تشریعی تبیین گردید، می‌توان به ارزیابی دقیق‌تری از پژوهش‌های پیشین پرداخت و جایگاه نوآورانه این مقاله را روشن‌تر ساخت. تحلیل‌های فقهی پیشین، مانند نظری و خطیبی (۱۳۹۲) و عابدی‌نژاد (۱۳۹۴)، فرایند فقه النظریه و ابزارهایی چون تجمیع احکام را به‌خوبی توصیف کرده‌اند. با این حال، این پژوهش‌ها عمدتاً بر ابزارها و مواد اولیه متمرکز مانده و از تبیین منطق حاکم بر فرایند بازمانده‌اند. آنها به این پرسش بنیادین پاسخ نمی‌دهند که چرا این تجمیع منطقی مجاز است و چگونه از جمع‌آوری صرف احکام جزئی به اکتشاف یک سیستم کلان می‌رسد. پاسخ این مقاله آن است که فقه النظریه در واقع محصول به‌کارگیری منطق الأسس در زمینه فقه است؛ این منطق به مثابه مجوز معرفت‌شناختی و موتور محرکه‌ای عمل می‌کند که به صدر اجازه می‌دهد از سطح استنباط احکام فراتر رفته و به اکتشاف نظریه دست یابد.

این غفلت از موتور معرفت‌شناختی، منجر به شکل‌گیری دودسته نقد شده است. دسته اول، نقدهایی مانند میرمعزی و نظریان هستند که کارایی روش کشفی را به دلیل فقدان حجیت یا تعدد نظریات زیر سؤال می‌برند. این نقدها از آنجا ناشی می‌شوند که روش صدر را با معیارهای سنتی اصول فقه (در مورد حجیت احکام جزئی) سنجیده‌اند. اما تحلیل حاضر نشان می‌دهد که شهید صدر در پی امری فراتر، یعنی یقین معرفت‌شناختی به یک سیستم است که مستقیماً از منطق الأسس برمی‌آید، نه صرفاً حجیت

فقهی یک فتوای جزئی. دسته دوم پژوهش‌ها، مانند توکلی، بر تمایز علم (توصیفی) و مکتب (هنجاری) تمرکز کرده‌اند؛ این تحلیل‌ها گرچه دقیق‌اند، اما توضیح نمی‌دهند که چرا صدر اکتشاف مکتب را ممکن و حتی یقینی می‌داند. پاسخ در منطق الأسس نهفته است: اکتشاف مکتب نزد صدر صرفاً یک توصیه هنجاری یا استنباط ظنی نیست، بلکه نتیجه یک فرایند منطقی-استقرایی برای تولید یقین است.

این فقدان درک از پارادایم معرفت‌شناختی صدر، موجب شده تا برخی پژوهشگران به قیاس‌های بیرونی متوسل شوند. معرفی محمدی (۱۳۹۳) به درستی در پی یافتن مبنای معرفت‌شناختی برای روش صدر بود، اما به منطق استعلایی کانت تمسک جست. مزیت تحلیل حاضر، ارائه یک تبیین درونی است؛ نشان داده شده که برای فهم روش‌شناسی صدر نیازی به وام‌گیری از کانت نیست و کلید رمزگشایی آن در اثر بنیادین خود او، الأسس المنطقية، قرار دارد. نقدهای مبتنی بر سایر معیارهای بیرونی، مانند واقع‌گرایی انتقادی، نیز بدون درک صحیح این پارادایم درونی، دچار خطای مقوله‌ای شده‌اند.

در نهایت، تحلیل حاضر باید از نزدیک‌ترین پژوهش، یعنی جابری و قاسمی اصل (۱۳۹۴)، متمایز گردد. اگرچه پژوهش مذکور به درستی پیوند استقراء و روش کشفی را شناسایی کرده است؛ اما این پیوند را عمدتاً در سطح اصول فقه و برای حل چالش حجیت فقهی بررسی نموده است. پژوهش حاضر با برداشتن گامی بنیادی‌تر، نشان می‌دهد که این پیوند فراتر از یک ابزار اصولی، نشان‌دهنده بهره‌گیری هوشمندانه صدر از سازوکار استقرایی الأسس برای حل چالش اثبات نظام‌مند مکتب است. در واقع، اثبات مکتب در اقتصادنا بر پایه همان سازوکار منطقی استوار است که در میدانی جدید (نصوص دینی به جای پدیده‌های طبیعی) کاربرست یافته است. معرفی و تبیین مکانیسم ابطال فرضیه صدفه تشریعی در این مقاله، وجه تمایز اصلی آن است که نشان می‌دهد چگونه تراکم قرائن متنی، احتمال گسستگی و بی‌هدفی احکام را به صفر منطقی رسانده و یقین به وجود زیربنای مکتبی را حاصل می‌کند.

بنابراین روش‌شناسی شهید صدر در اقتصادنا برای اکتشاف مکتب اقتصادی اسلام ریشه در مبانی منطقی عمیق‌تری دارد که در الأسس المنطقية للاستقراء تدوین شده است. او با به‌کارگیری منطق استقرایی تولید یقین در حوزه نصوص و احکام شرعی، فرایندی را طراحی کرده است که می‌تواند با ابطال فرضیه صدفه تشریعی، وجود یک سیستم اقتصادی منسجم و کلان را به صورت یقینی اثبات کند. این پیوند روش‌شناختی نه تنها نوآوری و جسارت صدر در گذار از فقه جزئی به نظریه کلان را تبیین می‌کند، بلکه

نشان می‌دهد که اقتصادنا تنها یک اثر فقهی-اقتصادی نیست، بلکه بخشی از یک پروژه فکری بزرگ‌تر برای بازسازی معرفت‌شناختی و روش‌شناختی علوم اسلامی بر پایه منطق استقرایی است. درک این پیوند برای فهم دقیق جایگاه اقتصادنا در منظومه فکری شهید صدر و ارزیابی منصفانه سهم روش‌شناختی او ضروری است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف رفع گسست معرفت‌شناختی در مطالعات شهید صدر و طرح فرضیه کاربست منطق استقراء در اثبات مکتب میان الأسس المنطقية للاستقراء و اقتصادنا آغاز شد. با استفاده از روش‌شناسی تحلیلی-تطبیقی دقیق و تفکیک یافته‌ها از تحلیل، فرضیه مرکزی مقاله با قوت اثبات گردید. یافته‌ها نشان داد که روش شهید صدر در اقتصادنا نه یک ابداع فقهی یا اقتصادی مستقل، بلکه به‌طور مستقیم براساس منطق استقرایی تولید یقین مدون در الأسس المنطقية استوار است. در واقع، صدر با بهره‌گیری از این سازوکار منطقی، به کشف مکتب اقتصادی اسلام پرداخته است.

در این راستا، تأکید بر این نکته ضرورت دارد که وحدت مورد نظر در این پژوهش، نه یک وحدت فرایندی در تمامی سطوح استنباط، بلکه وحدتی ساختاری در منطق داوری و اعتبارسنجی است که بر پایه ابطال فرضیه صدفه استوار گشته است. یکی از مهم‌ترین نتایج این پژوهش، بازتعریف مفهوم اکتشاف در اندیشه صدر است. بر خلاف آنچه که ممکن است در برخی از تحلیل‌های رایج دیده شود، اکتشاف در آثار صدر یک کشف شهودی یا اجتهاد ظنی نیست، بلکه یک فرایند منطقی است که مبتنی بر انباشت قرائن متنی و ابطال فرضیه صدفه تشریعی می‌باشد. در این فرایند، صدر از طریق جمع‌آوری و تحلیل دقیق نصوص و ادله فقهی مختلف، به انسجامی در احکام می‌رسد که وجود یک مکتب اقتصادی منسجم را به‌طور یقینی اثبات می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شهید صدر با بازتعریف بنیادین مفهوم استقراء، آن را از سطح یک ابزار صرفاً تجربی به مرتبه یک منطق عام برای معرفت ارتقا داده است. او تصریح می‌کند که این منطق، نه‌تنها در تبیین قضایای تجربی و حدسی کاربرد دارد، بلکه بر قضایای متواتر و حتی بر قضایای حسی نیز حاکم است؛ به‌گونه‌ای که باور ما به واقعیت عینی جهان خارج نیز براساس همین سازوکار استقرایی

و اصل تراکم احتمالات قابل تبیین و توجیه است (صدر، ۱۳۹۱ق، ص ۴۲۰-۴۲۶). آنچه صدر در اقتصادنا انجام می‌دهد، گامی فراتر در همین مسیر است: او با به‌کارگیری منطق عام معرفت در قلمرو قضایای تشریعی، نشان می‌دهد که می‌توان از طریق روش استقرایی، نه تنها قوانین طبیعی، بلکه نظام‌های تشریعی را نیز بر مبنای انسجام درونی و تراکم قرائن کشف و تبیین کرد.

این گستره کاربرست منطق استقرایی تا آنجا پیش می‌رود که شهید صدر حتی اساسی‌ترین معرفت بشری، یعنی اعتقاد به واقعیت عینی جهان خارج را نیز محصول همین منطق استقرایی می‌داند. او استدلال می‌کند که باور ما به وجود جهانی مستقل از ذهن - به گونه‌ای که نقد ایدئالیسم را نیز شامل می‌شود - یک معرفت بدیهی یا اولیه نیست، بلکه یک قضیه محسوسه است که بر استقراء مبتنی است (همان، ص ۴۵۴).

در این چارچوب فرضیه رقیب، ایدئالیسم است؛ یعنی این که ادراکات ما صرفاً حوادث ذهنی‌اند و هماهنگی و نظم میان آنها - مثلاً ادراک رد پس از برق - صرفاً یک تصادف ذهنی تلقی می‌شود. شهید صدر نشان می‌دهد که فرضیه واقعیت موضوعی - وجود جهانی عینی که علت نظم ادراکات ماست - به مراتب محتمل‌تر از فرضیه تصادف است. انباشت هماهنگی‌ها در تجارب حسی ما، احتمال فرضیه تصادف (ایدئالیسم) را به حد صفر کاهش داده و یقین موضوعی به وجود جهان خارج را اثبات می‌کند (همان، ص ۴۵۵-۴۵۸).

به این ترتیب، همان منطقی که وجود قوانین در طبیعت را اثبات می‌کند و وجود مکتب در شریعت را اکتشاف می‌نماید، توانایی اثبات وجود جهان عینی را نیز دارد. این امر نشان می‌دهد که ابطال فرضیه صدفه در اندیشه شهید صدر، یک ابزار جزئی نیست، بلکه موتور محرک کل دستگاه معرفتی اوست.

این یافته‌ها، همچنین انسجام دقیق منظومه فکری شهید صدر را آشکار می‌سازد. او نه تنها در الأسس المنطقية روش تولید یقین را ابداع کرده، بلکه آن را با اعتماد کامل در زمینه‌های مختلف فکری به کار گرفته است. این کاربرست واحد در المدرسة القرآنية به وضوح قابل ردیابی است. شهید صدر در این اثر، روش تجزیه‌ای^۱ در تفسیر را نقد می‌کند که تنها به انباشت عددی معارف می‌انجامد و قادر به کشف

ساختار ارگانیک و نظریه قرآنی نمی‌باشد. او در مقابل، روش توحیدی یا موضوعی^۱ را به‌عنوان روشی معرفی می‌کند که از یک موضوع از موضوعات زندگی آغاز شده و با گردآوری آیات پراکنده، به تعیین یک موضع نظری قرآن دست می‌یابد (صدر، ۱۴۲۱ق، ص ۲۰-۲۳). این دقیقاً همان الگوریتم استقرایی کشف مکتب از نصوص است که در اقتصادنا به‌کار گرفته شده است.

افزون بر این، کتاب الإسلام یقود الحیاة نشان می‌دهد که مکتب اکتشاف‌شده چگونه می‌تواند به‌عنوان قانون اساسی دولت عمل کند. شهید صدر در آنجا منابع تشریع را به دو بخش تقسیم می‌کند: عناصر ثابت که همان احکام قطعی مکتب هستند و منطقه فراغ یا عناصر متحرک. دولت یا ولی امر موظف است این بخش متغیر را براساس شاخص‌های کلی که از دل عناصر ثابت (مکتب) استخراج شده‌اند، پر کند (صدر، ۲۰۱۳م، ج ۵، ص ۱۹ و ۴۳). این فرایند، نمونه‌ای عملی از گذار از احکام جزئی به یک نظام کلان است و به‌روشنی فرضیه این مقاله را تأیید می‌کند. این کارکرد چندگانه از منطق استقرایی، نشان‌دهنده جامعیت و یکپارچگی روش‌شناسی شهید صدر است که در تمامی حوزه‌ها به‌طور یکسان به‌کار گرفته شده است.

نوآوری این پژوهش در آن است که به‌جای تحلیل‌های رایج در سطح فقهی یا اقتصادی، به بررسی عمیق‌تر منطق و معرفت‌شناسی پشت این آثار پرداخته است. این تغییر رویکرد، موجب می‌شود که بسیاری از نقدهای موجود در پیشینه پژوهش که بر اقتصادنا مطرح شده‌اند، با توجه به غفلت از زیرساخت‌های منطقی و معرفت‌شناختی، ناقص و نیازمند بازنگری جدی شوند. چنان‌که یافته‌های این پژوهش نشان داد تحلیل‌های رایج در این زمینه از دیدگاه‌های سطحی به مفاهیم فقهی و اقتصادی محدود شده‌اند و به پیوندهای بنیادین‌تر آن با منطق و روش‌شناسی نپرداخته‌اند.

از رهگذر این کاربر است سازوکار استقرایی در مقام داوری، می‌توان مدعی شد که پروژه فکری شهید صدر در مقام بازسازی علم دینی، پیش از آنکه شعار نقد غرب باشد، تلاش برای ارائه مبنایی منطقی جهت اعتباربخشی و یقین‌زایی است؛ مبنایی که هم در اثبات قوانین طبیعت و هم در احراز انسجام تشریع به‌کار می‌آید.

در نهایت، این پژوهش زمینه‌ساز طرح پرسش‌های جدیدی در خصوص روش‌شناسی شهید صدر

خواهد بود. از این پس، به جای پرسش‌های ساده‌تری مانند آیا روش فقهی شهید صدر در اقتصادنا صحیح بود؟، باید به پرسش‌های عمیق‌تری همچون آیا کاربست روش استقرایی الأُسُس (که برای ابطال صدفه طبیعی طراحی شده بود) در میدان متن (برای ابطال صدفه تشریعی) از اعتبار منطقی یکسانی برخوردار است؟ پرداخته شود. پاسخ به این پرسش، نه تنها نیازمند پژوهش‌های آتی در زمینه‌های منطق و فلسفه علوم اجتماعی، بلکه مستلزم بازنگری در نحوه ارتباط میان این شاخه‌ها با یکدیگر خواهد بود.

منابع

- امیری طهرانی زاده، سید محمدرضا و افروغ، عماد (۱۳۹۳). نقد روش شناسی اقتصاد اسلامی شهید صدر از دیدگاه واقع گرایی انتقادی. روش شناسی علوم انسانی، ۲۰ (۷۸)، ۳۱-۳۷.
- توکلی، محمدجواد (۱۳۹۶). بازخوانی رویکرد شهید صدر در مورد هویت علمی اقتصاد اسلامی. روش شناسی علوم انسانی، ۲۳ (۹۰)، ۲۱۱-۲۳۴.
- توکلی، محمدجواد (۱۳۹۷). تحلیل انتقادی دوگان اثباتی و هنجاری در اقتصاد (براساس آراء شهید صدر). مطالعات اقتصاد اسلامی، ۱۱ (۱)، ۱۴۱-۱۶۷.
- جابری، علی وقاسمی اصل اصطهباناتی، محمدجواد (۱۳۹۴). تحلیل جایگاه استقراء در روش شهید صدر در کشف مکتب اقتصادی اسلام. معرفت اقتصاد اسلامی، ۶ (۲)، ۶۵-۸۶.
- خراسانی، رضا (۱۳۹۴). روش شناسی فهم اجتهادات سیاسی فقیهان در چارچوب فقه النظریه. روش شناسی علوم انسانی، ۲۱ (۸۴)، ۷-۲۹.
- صدر، محمدباقر (۱۳۹۱ق). الأسس المنطقية للاستقراء. بیروت: دار الفکر.
- صدر، محمدباقر (۱۴۲۱ق). المدرسة القرآنية (چاپ اول). قم: مرکز الأبحاث والدراسات التخصصية للشهيد صدر.
- صدر، محمدباقر (۱۴۲۲ق). الفتاوى الواضحة (الطبعة الأولى). قم: مرکز الأبحاث والدراسات التخصصية للشهيد الصدر.
- صدر، محمدباقر (۱۴۲۴ق). اقتصادنا (الطبعة الأولى). قم: مرکز الأبحاث والدراسات التخصصية للشهيد صدر.
- صدر، محمدباقر (۲۰۱۳م). موسوعة الإمام الشهيد السيد محمد باقر الصدر رحمته (إعداد المؤتمر العالمي للإمام الشهيد الصدر، لجنة التحقيق، ۲۱ مجلداً). قم: پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر؛ دار الصدر.
- عابدی نژاد داورانی، امین رضا (۱۳۹۴). روش کشف سیاستهای پیشرفت با تأکید بر آراء شهید صدر. معرفت اقتصاد اسلامی، ۷ (۱)، ۱۳۱-۱۵۴.

- قاسمی اصل، محمدجواد (۱۳۹۹). روش‌شناسی استنادات شهید صدر در اقتصادنا. روش‌شناسی علوم انسانی، ۲۶ (۱۰۳)، ۷۱-۵۷.
- معرفتی محمدی، عبدالحمید (۱۳۹۳). روش‌شناسی شهید صدر در اقتصاد اسلامی؛ از نگاهی دیگر. معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۶ (۱)، ۹۵-۱۱۸.
- میرمعزی، سید حسین و نظریان مفید، محمدتقی (۱۳۹۸). کارایی روش شهید صدر در کشف نظریه اسلامی عدالت اقتصادی. فصلنامه علمی اقتصاد اسلامی، ۱۹ (۷۵)، ۲۹-۵.
- نظری، حسن آقا (۱۳۸۸). روش‌شناسی شهید صدر درباره شکل‌گیری علم اقتصاد اسلامی و تحقیق نهایی درباره آن. روش‌شناسی علوم انسانی، ۱۵ (۶۱)، ۵۱-۶۱.
- نظری، حسن آقا و خطیبی، مهدی (۱۳۹۲). روش‌شناسی فقه نظریات اقتصادی از منظر شهید صدر. معرفت اقتصاد اسلامی، ۴ (۲)، ۲۸-۵.

References

- Abedinezhad Davarani, A. R. (2015/1394). "Ravesh-e Kashf-e Sīyāsathā-ye Pīshraft bā Ta'kīd bar Ārā-ye Shahīd Šadr" [Method of Discovering Progress Policies Emphasizing Martyr Sadr's Views]. *Ma'rifat-i Iqtisad-i Islami*, 7(1), 131-154. <https://marefateeqtasadi.nashriyat.ir/node/150> [In Persian]
- Amiri Tehrani Zadeh, S. M., & Afrough, E. (2014/1393). "Naqd-e Ravesh-shenāsī-ye Eqtešād-e Eslāmī-ye Shahīd Šadr az Dīdgāh-e Vāqe'garā'ī-ye Enteqādī" [Critique of the Methodology of Islamic Economics of Martyr Sadr from the Perspective of Critical Realism]. *Ravesh-shenāsī-ye 'Olūm-e Ensānī*, 20(78), 31-37. https://method.rihu.ac.ir/article_153.html [In Persian]
- Ghasemi Asl, M. J. (2020/1399). "Ravesh-shenāsī-ye Este'nādāt-e Shahīd Šadr dar Iqtisaduna" [Methodology of Martyr Sadr's Citations in Iqtisaduna]. *Ravesh-shenāsī-ye 'Olūm-e Ensānī*, 26(103), 57-71. <https://doi.org/10.30471/mssh.2020.5978.1955> [In Persian]
- Jaberi, A., & Ghasemi Asl Estahbanati, M. J. (2015/1394). "Taḥlīl-e Jāyghāh-e Esteqrā' dar Ravesh-e Shahīd Šadr dar Kashf-e Makteb-e Eqtešādī-ye Eslām" [Analyzing the Place of Induction in Martyr Sadr's Method in Discovering the Economic School of Islam]. *Ma'rifat-i Iqtisad-i Islami*, 6(2), 65-86. <https://marefateeqtasadi.nashriyat.ir/node/137> [In Persian]

- Khorasani, R. (2015/1394). "Ravesh-shenāsī-ye Fahm-e Ejtehdāthā-ye Sīyāsī-ye Faqīhān dar Chārhchūb-e Feqh al-Nazarīyeh" [Methodology of Understanding Political Ijtihad of Jurists within the Framework of Fiqh al-Nazariyyah]. *Ravesh-shenāsī-ye 'Olūm-e Ensānī*, 21(84), 7-29. https://journals.rihu.ac.ir/article_1023.html [In Persian]
- Mirmoezi, S. H., & Nazarian Mofid, M. T. (2019/1398). "Kārā'ī-ye Ravesh-e Shahīd Šadr dar Kashf-e Nazarīyeh-ye Eslāmī-ye 'Edālat-e Eqtešādī" [The Efficiency of Martyr Sadr's Method in Discovering the Islamic Theory of Economic Justice]. *Eqtešād-e Eslāmī*, 19(75), 5-29. <https://eghtesad.iict.ac.ir> [In Persian]
- Moarefi Mohammadi, A. (2014/1393). "Ravesh-shenāsī-ye Shahīd Šadr dar Eqtešād-e Eslāmī; az Negāhī Dīgar" [Martyr Sadr's Methodology in Islamic Economics; from Another Perspective]. *Ma'rifat-i Iqtisad-i Islami*, 6(1), 95-118. <https://marefateeqtisadi.nashriyat.ir/node/127> [In Persian]
- Nazari, H. A. (2009/1388). "Ravesh-shenāsī-ye Shahīd Šadr dar bāreh-ye Shekl-gūrī-ye 'Elm-e Eqtešād-e Eslāmī va Taḥqīq-e Nehā'ī dar bāreh-ye Ān" [Martyr Sadr's Methodology Regarding the Formation of Islamic Economics and Final Research on It]. *Ravesh-shenāsī-ye 'Olūm-e Ensānī*, 15(61), 51-61. https://journals.rihu.ac.ir/article_377.html?lang=en [In Persian]
- Nazari, H. A., & Khatibi, M. (2013/1392). "Ravesh-shenāsī-ye Feqh-e Nazarīyāt-e Eqtešādī az Manšar-e Shahīd Šadr" [Methodology of the Jurisprudence of Economic Theories from Martyr Sadr's Perspective]. *Ma'rifat-i Iqtisad-i Islami*, 4(2), 5-28. <https://marefateeqtisadi.nashriyat.ir/node/92> [In Persian]
- Sadr, M. B. (1391 AH / 1971 CE). *Al-Usus al-Mantiqiyyah lil-Istiqlal* [The Logical Foundations of Induction]. Beirut: Dar al-Fikr. [In Arabic]
- Sadr, M. B. (1421 AH / 2000 CE). *Al-Madrasah al-Qur'aniyyah* [The Quranic School] (1st ed.). Qom: Markaz al-Abhath wa al-Dirasat al-Takhasusiyyah lil-Shahid Sadr. [In Arabic]
- Sadr, M. B. (1422 AH / 2001 CE). *Al-Fatawa al-Wadihah* [The Clear Fatwas] (1st ed.). Qom: Markaz al-Abhath wa al-Dirasat al-Takhasusiyyah lil-Shahid Sadr. [In Arabic]
- Sadr, M. B. (1424 AH / 2003 CE). *Iqtisaduna* [Our Economics] (1st ed.). Qom: Markaz al-Abhath wa al-Dirasat al-Takhasusiyyah lil-Shahid Sadr. [In Arabic]
- Sadr, M. B. (2013 CE). *Mawsu'at al-Imam al-Shahid al-Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr* [Encyclopedia of the Martyred Imam Sayyid Muhammad Baqir al-Sadr] (Vols. 1-21). Qom: Dar al-Sadr. [In Arabic]

- Tavakoli, M. J. (2017/1396). “Bāzkhvānī-ye Rūykard-e Shahīd Ṣadr dar Mored-e Hov-
īyat-e ‘Elmī-ye Eqteṣād-e Eslāmī” [Re-reading Martyr Sadr’s Approach to the Sci-
entific Identity of Islamic Economics]. *Ravesh-shenāsī-ye ‘Olūm-e Ensānī*, 23(90),
211-234. https://method.rihu.ac.ir/article_1378.html [In Persian]
- Tavakoli, M. J. (2018/1397). “Taḥlīl-e Enteqādī-ye Dogān-e Eṭbātī va Honjārī dar Eqteṣād
(bar Asās-e Ārā-ye Shahīd Ṣadr)” [Critical Analysis of the Positive and Normative Di-
chotomy in Economics (Based on Martyr Sadr’s Views)]. *Moṭāle’āt-e Eqteṣād-e Es-
lāmī*, 11(1), 141-167. <https://doi.org/10.30497/ies.2018.2341> [In Persian]